

هنر مثبت‌کاری در آذربایجان غربی

زهره خورسندی

«خدایا به من نیرویی بده تا بتوانم زیباییهای درونم را بنمایانم.»

وجود هنر یک واقعیت است و ذوق زیبایی واقعی دیگری. همه ما زیباییها را دوست داریم و آن را از نازیباییها تشخیص می‌دهیم. خلق اثر زیبای هنری نمایان‌کننده زیبایی درون هنرمند است. هنر از اعماق وجود و صحیفه دل هنرمند سر می‌کشد و به شکلهای مختلف جلوه می‌کند و به صورتی مؤثر در انسانها نفوذ می‌کند و بر تمام افرادی که ذوقی سرشار از عشق، ایمان، معرفت و کمال دارند اثر می‌گذارد یا آنان را وادار به نوعی عکس‌العمل توأم با مسرت و رضایت و تأیید می‌کند. هنر علاوه بر ذهن متفکر به قلب پراحساس نیز نیاز دارد. هنر گرچه از تخیل مدد می‌گیرد ولی اساس و پایه آن چشم دل است و ریشه در اعماق جان و دل هنرمند دارد. هنر در زمان زندگی می‌کند و با زمان پیش می‌رود. هیچ هنرمند معاصری نمی‌تواند همواره آثار هنری گذشته و آنچه مربوط به زمان پیشین است حفظ کند و ادامه دهد و از زمان حال بی‌خبر بماند. یک اثر هنری لحظات زندگی ما را شیرین‌تر می‌کند ولی این وظیفه هنرمند نیست. هدف هنر تنها بیان حقایق است و آن هم به شکلی که خود از درون درک کرده است و هنرمند در بیان احساس خویش و به عبارتی در هنر خود کاملاً آزاد است. هنر بهترین راه شناخت خداست. هنرمند زمانی که به طبیعت می‌نگرد و زیبایی آن را می‌بیند پی به زیبایی آفریدگار زیبای خود می‌برد، بزرگی و عظمتی

که در خلقت خدا وجود دارد الگویی برای زیبا آفریدن هنرمند است، آری درک زیبایی درکی زیباست.

معرفی و موقعیت شهرستان ارومیه

«شهرستان ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی یکی از شهرهای قدیمی و خوش آب و هوای ایران است. این شهر با جمعیت ۷۲۵۰۰۸^۱ و با مساحت ۵۸۹۹ کیلومترمربع در شمال غرب کشور در مرز ایران و ترکیه واقع شده است. خود شهر حدود ۴۲/۷ کیلومترمربع وسعت دارد که در جلگه‌ای به طول هفتاد کیلومتر و به عرض سی کیلومتر در غرب دریاچه ارومیه به فاصله بیست کیلومتری گسترده شده است. ارومیه از اعصار بسیار قدیم یکی از مراکز آباد و پرجمعیت کشورمان بوده است و فعال‌ترین منطقه کشاورزی آذربایجان غربی محسوب می‌شود، با آنکه بر اثر حوادث تاریخی بارها ویران شده ولی خیلی زود به حال اولیه برگشته و عظمت و امنیت خود را بازیافته است»^۲.

«این شهر دارای آب و هوایی معتدل بوده و حد فاصل بین منطقه سردسیر دامنه‌های سبلان و سهند و منطقه گرمسیر دشت مغان است. آب و هوای این منطقه به علت مجاورت دریاچه، کمی مرطوب و میزان بارندگی آن در طول سال حدود سیصد الی چهارصد میلی‌متر است»^۳.

تاریخچه استفاده از چوب و هنر مثبت‌کاری با نگاهی به پیشینه تاریخی این هنر در شهر ارومیه

شاید کسی به درستی نداند که هنر مثبت‌کاری چوب از چه زمانی شروع شده و برای رسیدن به تکامل چه مسیرهایی را طی کرده است؛ اما روشن است که سابقه و تاریخ مثبت‌کاری در ایران از تاریخ مصرف چوب جدا نیست و پژوهشگری که می‌خواهد به ریشه و سابقه صنایع چوبی دسترسی داشته باشد بالطبع مجبور است روند استفاده و کاربرد چوب را مطالعه کند، ولی لازم به ذکر است که تاریخ مصرف چوب نیز در ایران چندان گویا و اسناد و مدارکی که دال بر این امر باشد چندان در دسترس نیست.

آنچه از خلال نوشته‌های جسته گریخته محققان، مورخان و باستان‌شناسان می‌توان استنباط کرد، حاکی از آن است که در ایران عصر حجر استفاده از چوب معمول بوده و بنا به نوشته گیشمن مردم بومی ایران، که قرن‌ها قبل از مهاجرت آریاییها در ایران می‌زیستند، در حدود ۴۲۰۰ سال قبل از میلاد مسیح، برای ساخت خانه‌های محیط اطراف خود از چوب استفاده می‌کرده‌اند و نقش یک لوح متعلق به سه هزار سال قبل از میلاد که در شوش به‌دست آمده است نشان می‌دهد استفاده از چوب برای ساخت وسایلی نظیر نردبان در این دوره رواج داشته است.

همچنین قطعه چوبی که در یکی از مقبره‌های متعلق به پنج هزار سال قبل در اطراف شهرستان فسا به‌دست آمده است و نوع آن را آزمایشگاه چوب‌شناسی دانشکده جنگلداری گلخونک (با استناد به تحقیقاتی که دکتر رضا حجاری انجام داده است این نوع درخت، که جزو گیاهان همیشه سبز است، هنوز هم در مناطق مختلف استان فارس می‌روید) تشخیص داده نشان می‌دهد که در آن زمان، ایرانیان از چوب برای ساخت ابزار مختلف استفاده می‌کرده‌اند.

در اکتشافات باستان‌شناسی تپه چراغعلی نیز ماکت گاواهنی با دیرک بلند به‌دست آمده است که نشان‌دهنده استفاده از چوب در ساخت گاواهن و سایر وسایل کشاورزی است. افزون بر این، مطالعه و نوشته‌های مورخانی مانند هرودوت، گزنون و کنت کورث با وجودی که درباره دوره مدها اطلاعات زیادی به‌دست نمی‌دهند، ولی در مورد دوره هخامنشیان کاملاً گویاست. چنان‌که گرنفون درباره سلاح جنگی ایرانیان به نيزه‌هایی اشاره کرده است که از چوب درخت سنجد ساخته شده بود و متذکر شده است: ایرانیان برای فتح سارد از ارابه‌های چند محوری بزرگی که وسط آن برجی برای استقرار تیراندازان وجود داشته استفاده کرده‌اند. در همین دوره، به‌غیر از ابزار جنگی، برای امور کشاورزی، کشتی‌سازی و خانه‌سازی نیز از چوب استفاده می‌شد. نقش یک گاواهن که مربوط به چهارصد سال قبل از میلاد مسیح (اواخر دوره هخامنشیان) است به‌خوبی نحوه استفاده از چوب را در کشاورزی نشان می‌دهد.

پاره‌ای از محققان نیز اظهار کرده‌اند که: مقداری از پوشش تخت جمشید چوبی بوده و بر اثر آتش‌سوزی از بین رفته است و گروهی دیگر صریحاً اظهار کرده‌اند که برای سقف‌بندی کاخهای شوش و تخت جمشید از چوب سدر لبنان استفاده شده است. گزنون ضمن اشاره به

کشتی‌سازی ایرانیان، به پلهای چوبی ساخته شده بر روی دریای سیاه اشاره کرده و حتی مدعی شده است در ایران باستان، ساختن و استفاده از نوعی اسکی چوبی هم متداول بوده است. از دوره سلوکیها مدرک قابل توجهی در دست نیست، اما در دوره اشکانیان جز در مواردی مانند تیر و کمان‌سازی، سایر صنایع آنان و از جمله صنایع چوبی از دوره هخامنشی عقب‌تر بوده است. با وجود این و به‌رغم آنکه معماری این دوره به پای معماری دوره‌های قبل‌تر نمی‌رسیده، استفاده از چوب در ساختمانها کاملاً رواج داشته و نکته قابل توجهی که در معماری ساسانیان دیده می‌شود استفاده از کلافهای چوبی در میان دیوارهاست که ظاهراً به‌منظور استحکام بخشیدن به دیوارها انجام می‌شده و اقتباسی از نحوه معماری رومیان و به روایتی دیگر، معماری یونانیان بوده است.

اقدام مهم دیگری که در دوره ساسانیان انجام می‌شده استفاده از چوب برای قالب‌سازی سقف و گنبد‌های ابنیه است که به وقت خود انقلابی در معماری محسوب می‌شده و امروزه نمونه آن را می‌توان در ساختمان بقعه بی‌بی شهربانو ملاحظه نمود که تقلیدی از معماری ساسانیان است. اسلوب صنعتی ساسانیان، بعد از ظهور اسلام، بدون هیچ تغییری به خدمت ساخت و پرداخت در و پنجره ابنیه مذهبی و مساجد و معابد و مسلمانان درآمد و هنرمندان ایرانی در این دوره، شاهکارهایی از خود برجای گذاشتند. برای نمونه می‌توان به درها و منبر مسجدهی اشاره کرد که ابومسلم خراسانی در نیشابور ایجاد و بعدها آن را عمروبن لیث صفاری تکمیل کرد. این شیوه که تا ظهور سلجوقیان (۱۰۵۹ میلادی) در گوشه و کنار کشور ادامه داشت تقریباً؛ شکل عوض کرد و گو اینکه متأسفانه نمونه چندانی از هنر-صنعت چوب این دوره در دست نیست. ولی با توجه به دو قطعه از یک منبر که ساخت قرن دوازدهم میلادی یعنی حدود اواخر دوره سلجوقیان است و هم‌اینک در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود، می‌توان گفت در این دوره تزئین چوب با گل و بوته‌های برجسته و فرورفته (چیزی شبیه به مثبت‌کاری فعلی) رواج داشته است. کما اینکه بر روی یکی از قطعات یاد شده کتیبه‌ای چند سطری به خط کوفی و طرحهایی گیاهی حکاکی شده و بر روی قطعه دیگری، که قسمتی از چارچوب منبر است، طرحهای درشت نخل، نام وقف‌کننده و تاریخ سال ۵۴۶ هجری قمری کنده‌کاری شده است.

ادامه صنعت منبت کاری به دوره چنگیز و تیمور نیز کشیده شده و چون از این دوره‌ها آثار نسبتاً بیشتری در دست است به راحتی می‌توان شاهد ترکیب نقوش ایرانی با طرح‌های چینی بود. از صنایع چوب این دوره، منبر مسجد نائین که تاریخ ۷۱۱ هجری قمری را دارد و با اشکال هندسی و برگ‌های مدور تزئین شده و نیز صندوق مرقد حضرت عبدالعظیم در شهر ری قابل اشاره است. در نیمه دوم قرن چهاردهم میلادی (قرن هشتم هجری قمری) صنعت چوب ایران، به خصوص در ترکستان غربی به درجات بالایی از لحاظ فنی و هنری رسید و یک رحل چوبی که هم‌اینک در موزه متروپولیتن موجود است نمونه بسیار خوبی از منبت کاری این دوره به حساب می‌آید و بر روی آن علاوه بر نام دوازده امام، نام سازنده آن حسن بن سلیمان اصفهانی و تاریخ ذیحجه سال ۷۶۱ هجری قمری حک شده است. در عصر تیموریان، شیوه صنعتگری دوره مغولها ادامه یافت و از نمونه‌های خوب این دوره، یک جفت در متعلق به نیمه دوم قرن پانزدهم میلادی (قرن نهم هجری قمری) قابل اشاره است که در موزه متروپولیتن نگاهداری می‌شود. رویه این دولنگه در، به قطعات مربع تقسیم و داخل هرکدام نیز تقسیمات دیگری شده و تزئینات آن عبارت است از اشکال هندسی و برگ‌های ظریفی که معمولاً تذهیب‌کاران دوره تیموری از آنها استفاده می‌کردند. نمونه مشابه این دوره تابوتی است در مدرسه طراحی رپریدانس که به احتمال قوی در رمضان ۸۷۷ هجری قمری (فوریه ۱۴۷۳) در مازندران ساخته شده و دارای تزئینات یاد شده است.

«کهن‌ترین درب چوبی منبت کاری شده اکنون در موزه اکبرآباد هندوستان حفظ می‌شود. این درب متعلق به کاخ سلطان محمود در غزنه است. در موزه‌های ایران نیز چند درب چوبی متعلق به قرن‌های چهارم و پنجم هجری موجود است. کنده کاری این درها به صورت شاخ و برگ و کتیبه‌های مختلف با آیه‌های قرآن مجید است. مطالعه دقیق این درب‌های چوبی نشان می‌دهد که هنر منبت کاری و هنر گچبری از نظر موضوع تزئینات زیاد اختلاف نداشته‌اند. درحقیقت، همان تحولی که از دوره ساسانیان تا دوره اسلامی در گچبریها دیده می‌شود در کنده کاری چوب نیز به چشم می‌خورد. آثاری از چوب‌های منبت کاری شده در دوره‌های پیش از اسلام در دست نیست و آثاری که از منبت کاری دوره اسلامی باقی مانده متعلق به بناهای مذهبی است.

در دوره زند و قاجار هنر ظریف و زیبایی منبت‌کاری از رونق افتاد. ساختن دربهای منبت یا قطعات بزرگ جای خود را به اشیای کوچک‌تری مانند رحل و قاب آینه داد. در عصر حاضر، هنر منبت‌کاری همچنان رواج دارد و در گوشه و کنار ایران هنرمندان بسیاری بدان مشغول هستند اما متأسفانه رفته‌رفته استفاده از نقوش اصیل که شامل طرح‌های اسلیمی و ختایی یا گل و بوته است رو به فراموشی می‌رود و طرحهای خارجی جای آنها را می‌گیرد. اگر این شیوه به‌همین شکل ادامه یابد هنر منبت‌کاری ایران در مقایسه با منبت‌کاری کشورهای هند، پاکستان و تایلند عقب خواهد ماند.

بیشتر هنرهایی که با چوب ساخته می‌شوند به دوره‌های دور تاریخ کشورمان می‌رسد، ولی چون چوب با سپری کردن زمان پوسیده می‌شود و از بین می‌رود، نمونه‌های قابل ارائه‌ای که گویای پیشینه و سابقه این هنر باشد به‌دست ما نرسیده است. هنر منبت، فرهنگ و ذوق سرشار ملتی را بیان می‌کند که هرگز زورگویان هیچ‌یک از اقوام نتوانسته است آن را به نابودی بکشاند و به‌عبارتی، هرکدام از هنرها و صنایع دستی حکایت از استقامت درمقابل ناملایمات و گواه سرزندگی و غرور راستین آنها در برابر تهاجمات ضدفرهنگی بیگانگان است. علاوه بر هنر زیبا و ظریف منبت‌کاری، ریزه‌کاری چوب از جمله صنایع دستی پررونق شهرهای ارومیه و سنندج بوده و اساس آن روکش کردن قطعات چوبی آماده شده براساس طرح موردنظر است. محصولات ریزه‌کاری چوب بسیار متنوع است و شامل انواع سینی، شکلات‌خوری، قاشق، زیرسیگاری، ظروف میوه و ... می‌شود. پس می‌توان گفت منبت‌کاری یا کنده‌کاری، هنری است شامل برجسته‌کاری و مشبک کردن چوب براساس نقشه‌ای دقیق و حساب شده. این دست ساخته‌ها که از لحاظ حسن تناسب و هماهنگی شکل و رنگ و تزئین، ستودنی است نمودار گرایش ساکنان این مرزوبوم به زیبایی و خلاقیت با در نظر گرفتن ضروریات و لوازم زندگی است.

«صنعت و هنر ریزه‌کاری چوب در آذربایجان رونق و رواج شایسته‌ای داشته و دارد و اگرچه تولیدات فعلی به‌دلیل بر خورداری صنعتگران از بازار مناسب فاقد ویژگیهای لازم است و اکثر تولیدکنندگان شهری به‌جای خلق آثار ارزشمند هنری ترجیح می‌دهند محصولاتی مشتری‌پسند ارائه دهند، با وجود این هنوز در محلات پراکنده شهر و نیز در قسمتی از مناطق

روستایی تولیدکنندگان و هنرمندانی یافت می‌شوند که صبر و هنرشان را پشتوانه ساخت فراورده‌های ظریف هنری و مصرفی کرده‌اند.

اطلاعات تاریخی و باستان‌شناسی نشان می‌دهد که روزگاری (حدود هزاره اول ق.م) این منطقه (آذربایجان غربی) پر از جنگل و درخت بوده است. با استناد به سارگون دوم در ۸۰۰ ق.م علیه دولت اورارتو که به منطقه اشنویه اشاره دارد می‌توان دریافت که استفاده از چوب می‌توانست به‌عنوان ماده اولیه نه تنها در ساخت بناها و ابزارآلات مورد استفاده در زندگی روزمره بلکه در ارائه هنرهای چوبی نقش اساسی داشته باشد. برای مثال در خنجری که از تپه حسنلو یافت شده آثاری از چوبهای مثلثی شکل، که در شبکه‌های تزئینی دسته خنجر فوق به‌کار گرفته شده، وجود دارد. در این میان، اگرچه آثار هنری قابل ملاحظه‌ای به‌عنوان هنر منبت در دست نیست یکی از کارهای قابل توجه، درب چوبی منبت‌کاری شده کلیسای طاطاوس یا قره‌کلیسا واقع در روستایی به‌همین نام در شهرستان چالدران، از توابع استان آذربایجان غربی، است که مربوط به در ساختمان اصلی و قدیمی کلیساست. به‌گفته کارشناسان، این در چوبی مربوط به دوره قاجاریه و زمان سلطنت عباس میرزا است که نزدیک به ۱۳۰ سال از عمر آن سپری می‌شود. گفتنی است در سالهای قبل، حدود ۳۵ سال پیش، آرامنه تبریز برای حافظت بیشتر، آن را به موزه آرامنه در تبریز انتقال دادند.^۴

با توجه به شواهد و مطالعات میدانی در این پژوهش و با استناد به گفته شفاهی هنرمندان و استادکاران^۵ و همچنین نظر کارشناسان می‌توان گفت که در منطقه آذربایجان غربی خصوصاً ارومیه هنر منبت‌کاری از سالیان دور، نزدیک به یک و نیم قرن پیش، در این خطه از سرزمین ایران نیز رواج داشته، که اکنون به مرحله تکامل خود رسیده است. ذکر این نکته مهم است که در ابتدای کار، صاحبان حرف با نازک‌کاری و ریزه‌کاری بر روی چوب، که از دیرباز معمول بوده، در میان هنرمندان و هنردوستان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند.

چوب آذربایجان

معمولاً هنرمندان منبت‌کار در این منطقه برای خلق اثری چوبی اغلب از چوب گردو استفاده می‌کنند. عمده‌ترین ماده اصلی در منبت‌کاری، چوب و چوب گردو مناسب‌ترین چوب برای منبت‌کاری است. از خواص چوب گردو می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

تنوع رنگ دارد؛ مقاوم است (خوش‌مغار است)؛ دارای بافت ریز و محکمی است؛ الیاف منظم و نامنظم و نقوش زیبا دارد؛ خاصیت هم‌کشیدگی متوسطی دارد؛ از خانواده پهن برگان است؛ به‌خوبی رنگ و لاک می‌پذیرد؛ خوش‌رنگ و خوش‌جنس است.

در منبت‌کاری از سایر چوبها نیز استفاده می‌شود. مثل چوب راش که البته کیفیت رنگ آن به پای گردو نمی‌رسد و بیشتر برای کارهای درشت مثل تاج مبل به‌کار می‌رود. از چوب گلابی نیز به‌علت نداشتن تنوع رنگ و قطعه‌های بزرگ کمتر استفاده می‌شود.

طرز تهیه و خشک کردن چوب

بیشتر منبت‌کاران ارومیه چوب موردنیاز خود را در پاییز و زمستان یعنی زمان برش درختان از سنندج خریداری می‌کنند. چوبهای منطقه سنندج خوش‌رنگ و جنس هستند لذا برای ساخت اشیای چوبی به‌مراتب مناسب‌تر از چوبهای دیگر هستند. بعد از تهیه چوب که به‌صورت الوار است آن را ورقه ورقه و سپس خشک می‌کنند. معمولاً خشک کردن چوب به دو صورت انجام می‌گیرد:

- ۱- به‌صورت مصنوعی که با دستگاه بخار خشک می‌شود.
  - ۲- به‌صورت طبیعی، که در این روش چوبها را در محلی قرار می‌دهند که هوا جریان داشته باشد آفتاب مستقیم نباشد (در سایه باشد) و بین چوبها باید فاصله‌ای ایجاد کنند تا جریان هوا در حرکت باشد، معمولاً برای این کار از چوب دستک استفاده می‌کنند.
- عموماً مدت زمان خشک شدن چوبها به ضخامت آن بستگی دارد. حداکثر خشکی چوب بیست درصد است، بین بیست تا سی درصد، چوب احتمال ترک بیشتری دارد. استادکاران مراحل

خشک شدن را به‌صورت تجربی تشخیص می‌دهند و با دست زدن به چوب و صدای آن خشکی چوب را می‌فهمند.

وسایل و ابزار مثبت‌کاری

مغار: وسیله‌ای است برای تراشیدن چوب و اندازه‌های مختلفی دارد که این اندازه‌ها براساس پهنای مغار تعیین می‌شود. درموقع کنده‌کاری باید انحناهای شیب‌دار مغار به‌سمت کار باشد.

انواع مغار

- ۱- مغار کبریتی: نازک‌ترین مغار است. نوک آن یک میلی‌متر پهن‌تر دارد و برای کندن سطوح صاف به‌کار می‌رود.
- ۲- مغار تخت یا صاف: از این مغار برای شیب دادن و کندن سطوح صاف استفاده می‌شود.
- ۳- مغار نیم‌باز: تیغه این مغار کمی انحنا دارد. داخلش نسبت به مغار تخت کمی گود است. دهانه‌ای باز دارد و برای ایجاد قوس و سطوح شیب‌دار به‌کار می‌رود که با مغار صاف ممکن نیست.
- ۴- مغار گلوبی یا گیلویی: برای ایجاد انحناهای عمیق استفاده می‌شود. این مغار نیم‌باز گودی بیشتری از مغار باز دارد و شیب آن تندتر است.
- ۵- مغار شفره: مقطع این مغار به‌شکل «۷» است و برای ایجاد خط بین دو سطح به‌کار می‌رود که نسبت به هم زاویه دارند یا عمود هستند و همچنین طرح را از زمینه جدا می‌کند.

چکش

«از چکش برای ضربه زدن به مغار استفاده می‌شود. جنس چکش در گذشته از چوب و اکنون از چوب یا پلاستیک فشرده است؛ البته بعضی از مثبت‌کاران چکش چوبی را خود می‌سازند و به طرفین سر آن لاستیک نازک می‌چسبانند. به‌چهار دلیل مثبت‌کاران از چکش چوبی یا لاستیکی استفاده می‌کنند:

- ۱- به خاطر اینکه هنگام ضربه زدن به مغار باعث می شود ضربات کمتر صدا داشته باشد.
  - ۲- دسته مغار خراب نشود و آسیب نبیند.
  - ۳- وزن آن سبک تر از چکش فلزی است و باعث می شود تا مثبت کاران کمتر خسته شوند.
  - ۴- چون سرچکش چوبی بزرگ تر است راحت تر می توان کار کرد.
- به چکش چوبی «تخماق» نیز گفته می شود که لغتی ترکی است.»

سوهان

- شکل‌های مختلفی دارد و برای ساییدن چوب و سایر مواد استفاده می شود.
- ۱- سوهان دوسر صاف: این ابزار برای ساییدن چوب به کار می رود؛
  - ۲- سوهان دوسر کج: جاهای گود را با این سوهان صاف می کنند؛
  - ۳- سوهان سه پهلوی سه گوش: برای صاف کردن و تراش دادن قسمتهای مورد نیاز به کار می رود؛
  - ۴- سوهان سه پهلوی صاف؛
  - ۵- سوهان نیم گرد؛
  - ۶- سوهان دم کاردی؛
  - ۷- سوهان دم موشی: از این سوهان برای کارهای خیلی ظریف استفاده می شود و این سوهان نازک و کوچک است؛
  - ۸- سوهان گرد: داخل جاهای گود و سوراخ را با این سوهان صاف می کنند؛

چوب ساب

تکه‌هایی از کار که پستی و بلندی یا احیاناً قوسی دارد و با ابزارهای دیگر نمی توان آن را صاف کرد، از وسیله‌ای به نام چوب ساب استفاده می شود. چوب ساب آجهای تک تک و همچنین شکل‌های مختلفی دارد. نوعی دیگر از چوب ساب هست که تمام بدنه آن آج دارد و بدون دسته است. این نوع چوب ساب به شکل دم موشی، قاشقی و تخت است که به چوب ساب طریق معروف است. لازم به ذکر است که این نوع چوب ساب کاربرد خوبی دارد و تولید داخل است.^۶

سنگ نفت

از سنگ نفت برای تیز کردن نوک مغار استفاده می‌شود. مغار همیشه باید نوک تیز و صاف باشد تا عمل دلخواه هنرمند را انجام دهد. هردو طرف سنگ نفت مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ زیرا یک طرف آن ریزتر از طرف دیگر است. تیغه با نوک مغار را اول با قسمت زبر و بعد با قسمت نرم آن تیز و صاف می‌کنند. این سنگ را در نفت می‌گذارند تا همیشه نرم بماند و تیغه مغار را خراش ندهد. اگر سنگ در نفت نگهداری نشود باعث همگون شدن و ساییده شدن سریع آن می‌شود.

گیره

در منبت کاری کار و قطعه مورد نظر به گیره که در گوشه‌ای از میز کار است بسته می‌شود. وجود گیره از ابزارهای لازم و ضروری منبت کاری است؛ زیرا برای خلق هنر و خلاقیت، دستان هنرمند باید آزاد باشد تا بتواند هنر خود را بیافریند.^۷

روش انتقال طرح بر روی چوب

انتقال طرح بر روی چوب را به چندین روش می‌توان انجام داد که به شرح زیر است:

- ۱- انتقال طرح با کاربن: در این روش ابتدا کاربن را روی چوب مورد نظر و سپس طرح را روی کاربن قرار می‌دهیم و با مداد آرام روی خطوط طرح می‌کشیم سپس طرح و کاربن را برمی‌داریم، طرح روی چوب منتقل شده است. این روش کاربرد زیادی در منبت کاری دارد.
- ۲- انتقال طرح به صورت مستقیم: در این روش شخص منبت کار باید به طراحی کاملاً مسلط باشد و طرح را مستقیماً روی چوب بکشد. شخص منبت کار باید طرح را کاملاً قرینه روی چوب بکشد این روش راحت‌ترین روش است به شرط اینکه شخص منبت کار به طراحی وارد باشد.
- ۳- انتقال طرح به روش فتوکپی: در این روش از طرح فتوکپی تهیه می‌کنند و آن را روی چوب مورد نظر می‌چسبانند سپس از روی طرح چسبیده شروع به کنده کاری می‌کنند. این روش کمتر وقت می‌گیرد، ولی نهایتاً کار تمیزی در نمی‌آید.

۴- انتقال طرح به روش سوزنی کردن: در این روش، طرح را روی کاغذ می‌کشند سپس روی خطوط طرح را با سوزن ته‌گرد نقطه‌چین می‌کنند. سپس مقداری دوده داخل یک جوراب نازک می‌ریزند و طرح را روی چوب قرار می‌دهند و چوب را روی نقطه‌چینها می‌زنند و بدین ترتیب، خطوطی از طرح به صورت نقطه‌چین روی چوب کشیده می‌شود. این روش بسیار وقت‌گیر است و امروزه کسی از آن استفاده نمی‌کند. علاوه بر آن، با کشیده شدن دست روی خطوط پاک می‌شود.

۵- انتقال طرح به روش روغنی کردن کاغذ: در این روش، طرح را روی کاغذ خیاطی می‌کشند سپس آن را آغشته به نفت یا روغن می‌کنند سپس طرح را روی چوب قرار می‌دهند و با مداد روی خطوط می‌کشند و به این ترتیب، طرح روی چوب منتقل می‌شود. این روش بیشترین استفاده را دارد.

مراحل کار منبت کاری

- ۱- استادکار ابتدا طرح منبت را انتخاب می‌کند؛
- ۲- سپس طرح، بر روی چوب انتقال داده می‌شود؛
- ۳- قطعه کار را به گیره می‌بندند؛
- ۴- پس از گذشت مدتی با استفاده از مغار (شفره) طرح را از زمینه جدا می‌کنند؛
- ۵- سپس استادکار زمینه را با مغار تخت، صاف و یکنواخت می‌کند. این کار را با دستگاه فرز دستی می‌توان انجام داد؛
- ۶- پس از اجرای مراحل بالا طرح را با مغارهای مختلف و موردنیاز فرم می‌دهند و تزئین می‌کنند «در منبت کاری معمولاً با دست چپ مغار و با دست راست چکش را می‌گیرند و استفاده می‌کنند. نحوه نگه داشتن مغار و زاویه قرار دادن آن روی چوب میزان برداشت بار از روی چوب را تعیین می‌کند. اگر زاویه قرار تیغ مغار روی چوب با سطح چوب زیاد باشد میزان باربرداری بیشتر می‌شود و اگر این زاویه کمتر شود میزان باربرداری کمتر می‌شود. دقت شود زمانی که مغار به صورت عمودی نگه داشته شده است برای خط انداختن روی آن ضربه زده می‌شود. هنگام

خارج کردن مغار از داخل چوب هرگز نباید آن را به جلو و عقب کشید. بلکه باید مغار را به چپ و راست تکان داد و از چوب خارج کرد. پس از تمام شدن کار می‌توان سطوح کار را با سمباده پرداخت نمود که این کار را معمولاً رنگ‌کاران هنگام رنگ‌آمیزی انجام می‌دهند. هرگز نباید با کف دست به مغار ضربه زد بلکه این کار را باید با چکش انجام داد؛ زیرا باعث آسیب رسیدن به عصبهای دست می‌شود و همچنین پس از مدتی کار کردن میچ دست درد می‌گیرد. قبل از منبت کاری انتخاب چوب خیلی مهم است. چوبی بدون گره، محکم، بافت ریز و راست تار از عوامل مهم انتخاب چوب است؛ البته بر روی موادی غیر از چوب نیز کنده کاری می‌کنند، مانند عاج، استخوان و صدف که آنها را درون چوب جاسازی می‌کنند.

نحوه منبت کاری

قطعه کار را به گیره می‌بندیم. ابتدا با مغار شفره، خطوط محیطی را مشخص می‌سازیم و از زمینه جدا می‌کنیم، سپس با مغار راست، زمینه کار را به نحوی پایین می‌بریم که سطوح گود شده در سراسر زمینه یکسان باشند. بعد با مغارهای مختلف و با توجه به تناسب طرح از نظر انحنا، خطوط راست و منحنی، گودی و برجستگی، عمل منبت کاری را ادامه می‌دهیم. در منبت کاری، با یک دست مغار و با دست دیگر چکش را نگاه می‌داریم و برحسب مقدار چوبی که باید برداشته شود، زوایای مختلفی به نوک مغار می‌دهیم. برای باربرداری و کندن زمینه از ضربات چکش به دسته مغار استفاده می‌کنیم و هنگام منبت کردن طرح اصلی با هردو دست مغار را می‌گیریم.

هرگاه جهت حرکت مغار از راست به چپ باشد دسته مغار در دست راست قرار می‌گیرد. در این حالت، منبت کار را «راست دست» می‌گویند. حال اگر منبت کار بخواهد مغار را از چپ به راست حرکت دهد، باید کار را از گیره جدا و جهت آن را عوض کند یا اینکه خود وی به سمت دیگر گیره برود. اگر منبت کار «چپ دست» باشد عکس این مراحل صورت می‌گیرد. مغار را به روغن آغشته می‌کنیم تا به نرمی کار کند و یک دست براده بردارد. پس از پایان کار منبت کاری،

سطح کار با سنباده‌هایی بسیار نرم، صاف و صیقلی می‌شود. در مرحله بعدی، بدان روغن یا پلی‌استر می‌زنیم تا چوب بر اثر مرور زمان ترک نخورد و در مقابل رطوبت مقاوم باشد. مناسب‌ترین روغن، روغن بزرک است که در پایان کار زده می‌شود تا آن حد که اشباع شود. این کار، هم از عوامل جوی محافظت و هم از پوسیدگی جلوگیری می‌کند. از روغن بادام تلخ و پارافین برای این کار استفاده می‌شود.

انواع منبت از نظر فرم ظاهری

رولیف: نقش برجسته‌ای که سطح زمینه کار بیرون نیامده است و با حاشیه کنار کادر همسطح است.

با رولیف: نقش برجسته‌ای که از سطح زمینه کار بالاتر آمده است. اورولیف: مرحله کامل‌تری از بارولیف است. برجستگیها بسیار زیاد می‌شود و از رویه کار کاملاً بیرون می‌زند.

اگر تمامی نقش برجسته از سطح کار بیرون آمده باشد به آن «پیکره» می‌گویند. از خصوصیات یک منبت خوب می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: الف) صاف و صیقلی باشد؛ ب) اصیل و دارای معنی و مفهوم باشد (بار فرهنگی داشته باشد)؛ پ) متناسب با حجم باشد.

یکی از نکات مهمی که می‌توان به آن اشاره کرد این است که هنر منبت در آذربایجان غربی تنها بر کنده‌کاری روی چوب خلاصه نمی‌شود، بلکه با گذشت زمان و تجربه و رشد هنری و خلاقیت صاحبان این هنر و فن، معرفی منبت و قلمزنی روی چوب نیز به آن افزوده شده است که گبرایی این هنر را دوچندان می‌کند.

قلمزنی روی چوب

قلمزنی روی چوب حرفه‌ای است شبیه به منبت‌کاری ولی با ظرافت و دقت بسیار بیشتر. کارهای قلمزنی شده معمولاً کارهای خیلی کوچکی هستند که بیشتر، وسایل و اشیای زینتی هستند. مانند

پیپ، عصا، چوب سیگار، جعبه کوچک جواهرات و قطعات کوچک چوب که این نوع کارها معمولاً روی چوبهای با ارزش و محکم مانند: گردو و آبنوس و ... انجام می‌شود. وسایل و ابزار قلمزنی بسیار ابتدایی و ساده هستند. در قلمزنی بیشتر مهارت و ذوق و هنر استاد قلمزن مطرح است. ابزارهای قلمزنی معمولاً مته‌های مورد استفاده در سوراخ کاری است که با سنگ برقی تیز شده است. دسته کوچک چوبی می‌سازد و ساق مته را درون آن چوب می‌کند، تا هنگام کار کردن بتوان راحت تر کار کرد.

در قلمزنی از انواع طرحهای چهره، گل و مرغ، پیکر انسان، حیوانات و پرندگان و ... استفاده می‌شود و قلمزنی نسبت به منبت کاری، کار هنری تری به‌شمار می‌آید. توضیح اینکه این کار به علت استفاده از ابزار کم، بی‌سروصدا بودن هنگام کار و همچنین نیاز به فضای کم و تمیز بودن آن، کاری است که می‌توان در منزل هم انجام داد.

معرق منبت

منبت روی چوب معرق را «معرق منبت» گویند. نحوه کار به این صورت است که ابتدا چوب را که ضخامتش یک سانتی‌متر یا بیشتر است (بستگی به نوع طرح دارد) آماده و طرح معرق را روی چوب پیاده می‌کنند و آنها را برش می‌دهند. سپس چند تا از این چوب‌های معرق شده را روی صفحه چوبی یا نئوپانی با چسب چوب می‌چسبانند و پس از خشک شدن روی چوب‌ها عمل منبت کاری را انجام می‌دهند. سپس چوب‌های منبت شده را از صفحه جدا می‌کنند و روی زمینه معرق در جای خود می‌چسبانند و در نهایت، تصویر معرق منبت شده‌ای به دست می‌آید؛ البته این عمل را در معرق زمینه رنگ نیز انجام می‌دهند. به این صورت که طرح معرق را کاملاً انجام می‌دهند سپس زمینه را مشکی کرده و بعد سطح آن را صاف و خش‌گیری می‌کنند. بعد از آن، بعضی از جاهایی که نیاز به برجسته بودن دارد را روی چوب دیگر پیاده می‌کنند (همان طرح قبلی) سپس آن را برش می‌دهند و روی صفحه‌ای می‌چسبانند و منبت و آن را از صفحه جدا و روی تابلو جاسازی می‌کنند و می‌چسبانند (مثلاً طرح سیمرغی که در آشیانه قرار گرفته است و در آشیانه تخم پرنده وجود دارد، برای برجسته کردن تخم پرنده به همان اندازه تخم پرنده، دوباره

چوب برش می‌دهند و مثبت می‌کنند و روی همان تخم دوباره می‌چسبانند) سپس بعد از خشک شدن پلی‌استر رویه را می‌ریزند. چون ضخامت زیاد می‌شود عمل پلی‌استرریزی باید در چند مرحله انجام پذیرد.

گذشته و حال مثبت‌کاری در این منطقه

همان‌طورکه در پیشینه تاریخی اشاره شد، هنر مثبت‌کاری از دیرباز در شهرستان ارومیه رواج داشته است با این تفاوت که در گذشته این هنر بیشتر در ساختن گلدانهای تزئینی و انواع تخته نرد یا اشیای تزئینی دیگری مانند جعبه صندوقچه خلاصه می‌شد. ولی در حال حاضر، این هنر طی گذشت سالها و خلق آفرینی صاحبان حرف به مرحله تکاملی خود رسیده و در میان مردم طرفداران زیادی پیدا کرده است به طوری که روزبه‌روز بر تعداد مثبت‌کاران و آموزشگاهها افزوده می‌شود.

در حال حاضر، استادکاران مثبت به رواج این هنر بیشتر راغب هستند و دوستداران هنر با شور و شوق خاصی به آموزش و کار مشغول هستند. با ذکر این نکته که اغلب استادکاران سفارشی کار می‌کنند و اغلب، دست ساخته‌های خود را به خارج از کشور صادر می‌کنند. اغلب هنرمندان برای آشنایی و ترویج بیشتر در نمایشگاهها شرکت می‌کنند و آثار خود را به جهت بازدید علاقه‌مندان به نمایش می‌گذارند. هنرمندان ارومیه بیشتر از طرحهای گل و بوته، گل و مرغ، نقشهای اسلیمی، ختایی و اشکال حیوانات استفاده می‌کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. دهقان، علی، سرزمین زردشت، ۱۳۴۸.
۲. کاویان‌پور، احمد، تاریخ ارومیه، ۱۳۷۸.
۳. ستاری، محمد، مثبت‌کاری، ۱۳۶۸.
۴. عمید، حسن، فرهنگ عمید، ۱۳۷۱.
۵. آمارنامه استان آذربایجان غربی، ۱۳۷۸.
۶. حسن بیگی، م.، مروری بر صنایع دستی ایران، ۱۳۶۵.
۷. طوجی، حمید، مثبت‌کاری، ۱۳۸۰.

اثر استاد جواد درویش زاده

اثر استاد جواد درویش زاده

اثر استاد جواد درویش زاده